Ilze AUZIŅA (LU Matemātikas un informātikas institūts)

Baiba SAULĪTE (LU Matemātikas un informātikas institūts)

TEIKUMA INTONĀCIJA UN INFORMĀCIJAS STRUKTŪRA VECĀKU UN BĒRNU SAZIŅĀ

INTONATION AND INFORMATION STRUCTURE IN THE PARENT-CHILD COMMUNICATION

Atslēgvārdi: teikuma intonācija, informācijas struktūra, vārdu secība, jautājuma iezīmētājs, bērnu runas korpuss

Keywords: sentence intonation, information structure, word order, question tag, children's speech corpus

Summary

The article analyzes intonation and information structure of utterances used in the parent-child communication.

The data of the *Annotated Longitudinal Latvian Children's Speech Corpus* are used. The Corpus is created during the research project *Latvian Language in Monolingual and Bilingual Acquisition: tools, theories and applications* and includes orthographically and morphologically annotated audio recordings of 17 to 44 months old children's speech.

The Latvian language is a highly inflective language with rather free word order. In general, the unmarked (i.e., the most common) order of elements in a sentence is *subject-verb-object* (SVO). In this article the sentences with the changed word order are analysed. The importance of prosodic features was explored in the selected examples with the changed word order. All sentences are of spontaneous speech taken both from children's, and adult's speech.

The paper first of all provides an analysis of declarative sentences with changed word order. The second part of the article contains the study of interrogative sentences.

As shown by the investigated data, the utterances used in the parent-child communication often have changed word order: object is situated before predicate (verb) (*es*$_{\text{subj}}$ ***lāci***$_{\text{obj}}$ *ielikšu*$_{\text{pred}}$ *iekšā*$_{\text{adv}}$ 'I will put **teddy-bear** inside'), predicate (or part of the nominal predicate) may also be in the beginning of the sentence (**zirdziņš**$_{\textbf{pred}}$ tas$_{\text{subj}}$ **ir**$_{\text{pred}}$ 'It is a horse') etc.

Ievads

Rakstā analizēti vecāku un bērnu saziņā izmantotie izteikumi un to informācijas struktūra. Uzmanība pievērsta galvenokārt tiem izteikumiem, kuros vērojamas atkāpes no latviešu valodai raksturīgās vārdu pamatsecības *teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs* (SVO), t.i., izteikumi, kam raksturīga latviešu valodai netipiska vārdu secība. Analizējot runas piemērus, konstatētas no pamatsecības atšķirīgo vārdu secības modeļu galvenās īpatnības.

Pētījuma pamatā ir dati no LU MII veidotā *Morfoloģiski marķēta longitudināla bērnu runas korpusa*, kurā ievietoti ortogrāfiski transkribēti 17–44 mēnešus vecu bērnu runas ieraksti, kas tapuši 18 mēnešus ilgā laikā. Korpuss tapis Norvēģijas finanšu instrumenta finansētā projekta "Latviešu valodas

monolingvāla un bilingvāla apguve: rīki, teorijas un lietojums" (LAMBA)[1] (Nr. NFI/R/2014/53) laikā. Tajā ir ietverti četri apakškorpusi: 3 monolingvāli latviski runājošu bērnu runas apakškorpusi un viens bilingvāli – latviski un krieviski – runājoša bērna runas apakškorpuss. Parasti ieraksti veikti bērnu dzīvesvietā, viņu rotaļu vai ikdienas darbību laikā. Visbiežāk bērna sarunu biedri ir pieaugušie, parasti bērnu vecāki, un korpusā iekļauta gan bērna runa, gan viņa sarunu biedra runa. (Auziņa et al. 2016).

Informācijas struktūra

Informācijas struktūra ir teikuma vai plašākas vienības struktūra, kas tiek aplūkota kā līdzeklis, ar ko informācija tiek nodota adresātam (Matthews 2007, 194). Būtiski informācijas struktūras izteikšanas līdzekļi ir vārdu secība un teikuma intonācija.

Runas intonācija ir izteikuma modulējums, kas tiek panākts, izmantojot dažādus intonācijas elementus, tostarp pauzi, intonatīvo skaļumu, loģisko uzsvaru, mainot pamattoņa augstumu. (LVG 2013, 107) Analizējot intonāciju izteikumos, īpaša uzmanība pievērstam tam, vai atkāpes no tipiskās vārdu secības, ietekmē stāstījuma un jautājuma teikumiem tipisko pamattoņa līkni, uzsvara vietu izteikumā. Stāstījuma teikumos pamattoņa līkne var pakāpeniski samazināties (teikuma intonācija ir krītoša) vai būt līdzena (teikuma intonācija ir vienmērīga). Retāk stāstījuma teikumos līdzīgi kā pamudinājuma teikumus pamattoņa līkne var būt arī kāpjoši krītoša. Jautājuma teikumiem raksturīga kāpjoša intonācija. Vispārējiem jautājumiem raksturīga t. s. v-veida melodija – pamattoņa līkne līdz loģiskajam uzsvaram (runas vienības kodolam jeb centram) ir krītoša, bet pēc tam vērojams pamattoņa līknes kāpums. (sk. arī LVG 2013, 117–120)

Vārdu pamatsecība ir viena no pazīmēm, pēc kuras valodas tiek klasificētas noteiktos tipos. Latviešu valoda pieder pie valodām ar brīvu vārdu secību, bet par tās pamatsecību uzskatāma secība *teikuma priekšmets–izteicējs–papildinātājs* (SVO[2]). To ierasti uzskata arī par neitrālu jeb pragmatiski nemarķētu secību. Šāda secība ir iespējama dažādās teikumu konstrukcijās, piemēram, dažādos komunikatīvajos tipos, arī palīgteikumos. (Saulīte u. c. 2016, 212). SVO ir biežākā vārdu secība arī *Morfoloģiski marķēta longitudināla bērnu runas korpusa* izteikumos un ir konstatēta dažādās teikuma konstrukcijās.

Tomēr daļā izteikumu – kā jau spontānās runas piemēros bija gaidāms – sastopama latviešu valodai mazāk tipiska, pragmatiski marķēta teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja secība, piemēram, teikuma priekšmets un papildinātājs novietots izteicēja priekšā (SOV) vai izteicējs novietots teikuma sākumā (VOS).

Analizētie piemēri

[1] Norvēģijas finanšu instrumenta finansētais projekts «Latviešu valodas monolingvāla un bilingvāla apguve: rīki, teorijas un lietojums» (Nr. NFI/R/2014/53)

[2] Šeit un turpmāk dots tradicionālais saīsinājums – subjekts (S), verbs (V), objekts (O).

Visi rakstā analizētie izteikumi ir spontānās runas piemēri. Turklāt aplūkoti gan bērnu, gan pieaugušo izteikumi, kuros 1) noteiktas atšķirīgo vārdu secības modeļu galvenās īpatnības, 2) noteikts, vai mainītu vārdu secību papildina arī kādas prosodiskās īpatnības. Vispirms informācijas struktūra aplūkota stāstījuma teikumos, bet raksta otrajā daļā īpaša uzmanība pievērsta izteikumiem, kas atbilst jautājuma teikuma komunikatīvajam tipam.

Piemēru atlasei izmantots vienkāršs meklēšanas rīks, kas ļauj meklēt konkrētu vārdformu vai vārda daļu (sk. lamba.korpuss.lv/meklēšana).

Stāstījuma teikumi

Stāstījuma teikumos rakstā aplūkots papildinātāja novietojums pirms izteicēja vai starp izteicēja daļām, izteicēja novietojums teikuma sākumā, kā arī prepozitīvs distants un postpozitīvs apzīmētāja novietojums bērnu runas korpusā**.**

Papildinātāja novietojums

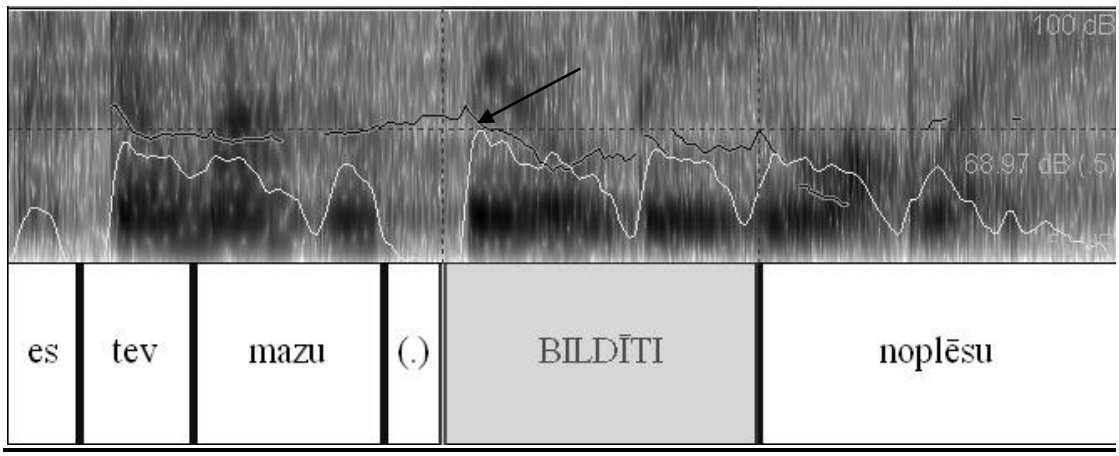
Bērnu un vecāku saziņā ir satopams modelis, kur papildinātājs (O) ir novietots pirms izteicēja (V). Modelī [S]OV papildinātājs visbiežāk ir konsituatīvi saistīts (Saulīte u. c. 2016, 212). Runātājs cenšas pievērst uzmanību objektam, reālai lietai, darbības izteikšanu atstājot it kā otrajā plānā, piem.:

(1) B: *es tur ielikšu (5.27) es **lāci** ielikšu iekšā*
(2) B: *es tev mazu **bildīti** noplēsu*
(3) P: *tagad tu **maizīti** vari ēst*
(4) B: *gaļu (.)* P: ***gaļu** pērk (.) ko vēl?*

Analizētajā materiālā konstatētas arī kombinācijas, kur papildinātājs – no verba nenoteiksmes atkarīgs objekts – novietots starp izteicēja daļām, t. i., starp modificētāju un pilnnozīmes verbu nenoteiksmē, vai izteicēju un sekundāri predikatīvu komponentu, piem.:

(5) P: *tūlīt iedošu tev **ūdeni** padzerties*
(6) B: *vajag palīdzēt **bumbu** sataisīt*
(7) P: *kaut kaut ko citu atrast, meitiņ (.) nav obligāti varam **gliemezīti** salikt*

Papildinātājs šajā modelī parasti ir izteikts ar pilnnozīmes vārdiem, tādējādi tam teikuma informācijas struktūrā ir lielāka nozīme nekā eksplicītam teikuma priekšmetam, kas bieži izteikts ar vietniekvārdu. Šādos teikumos papildinātājs parasti ir uzsvērts, izrunājot to intensīvāk, skaļāk. Intensitātes līkne (sk. 1. att. gaišo līniju), izrunājot uzsvērto vārdu sasniedz augstāko punktu izteikumā.

1. att. Izteikuma *es tev mazu bildīti noplēsu* dinamiskā spektrogramma

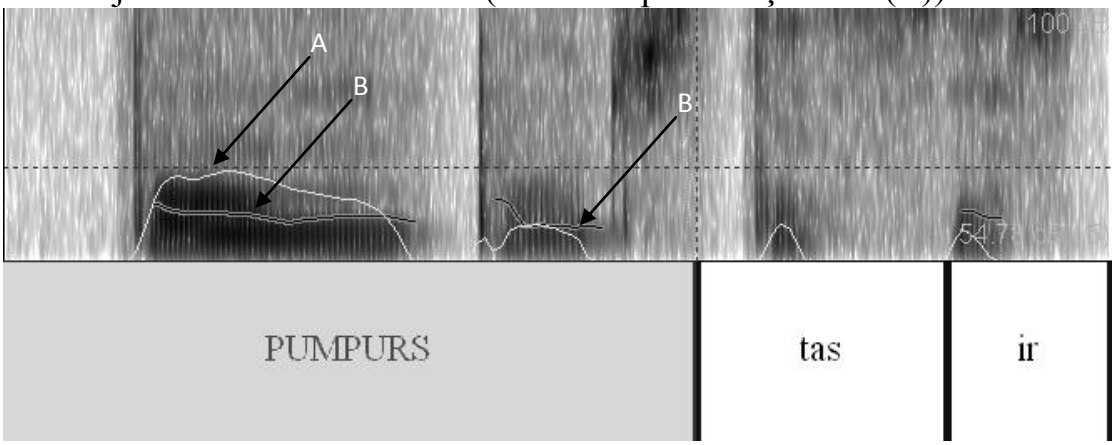
Izteicēja novietojums

Bērnu un vecāku saziņā spontānās runas piemēros ir vērojams netipisks izteicēja novietojums. Atkāpes no tradicionālās vārdu secības vērojams gan verbāla, gan nominála izteicēja novietojumā.

Samērā daudz ir tādu piemēru, kur teikums sākas ar nominála aizteicēja daļu – nomenu, bet saitiņa ir novietota aiz tā, piem.,

(8) *P*: *zirdziņš tas ir*
(9) *P*: *pumpurs tas ir*
(10) P: *kaķim tur kaut kas ir? (0.69) cepure tā ir*
(11) P: *zaķa māja tā ir*
(12) B: *{nu} diezgan mīļa Alūksnīte*
(13) P: *mīļa Brita, jā*

Turklāt teikuma sākumā esošā nominālā izteicēja daļa ir uzsvērta un intensitātes līkne sasniedz augstāko punktu (sk. 2. att. intensitātes līkni (A)). Pamattoņa līkne šajos izteikumos ir krītoša (sk. 2. att. pamattoņa līkni (B)).

2. att. Izteikuma *pumpurs tas ir* dinamiskā spektrogramma

Valodas materiālā konstatēts arī nominála izteicēja daļas novietojums starp teikuma priekšmetu un saitiņu, piem.,

(14) P: *tētis, piemēram, ja divas plaukstas saliktu kopā (1.19) tad tas taurenis tik **liels** esot (1.87) iedomājies? tik milzīgs*
(15) P: *turies, Pič, ja nu nāc tuvāk, Pič (.) uzliksim tev (.) suņa degunu u ku [kur] viņš **nikns** izskatās tagad*

(16) B: *tāpēc [tāpēc] (.) lunce [runce; kaķene] (.) luncis [runcis] malns [melns] (.)* ***jiels*** *[liels] ira [ir]*

Lai gan modelis VSO ir netipisks rakstītajos tekstos (Saulīte u.c. 2016, 213), spontānā runā ir sastopami izteikumi, kur izteicējs (konkrēti – verbāls izteicējs) atrodas teikuma sākumā, piem.:

(17) B: ***sataisīju*** *es bumbu*

Vēl biežāk ar izteicēju sākas izteikums, kurā nav vai nav minēts tiešais papildinātājs, piem.:

(18) P: **atpūšas** lācis

(19) P: vai tad raud? **neraud** tur zaķis, tur aitiņa raud

(20) P: ***pados*** *mamma tūlīt Annai*

Tādējādi tiek uzsvērta darbība, bieži veidojas komunikatīvi nedalāmi izteikumi.

Apzīmētāja novietojums

Gan pieaugušo, gan bērnu spontānajā runā īpaši bieži tiek mainīts tipiskais apzīmētāja novietojums vienkāršā lietvārda vārdkopā, tādējādi pievienojot izteikumam īpašu papildnozīmi (Valkovska 2016, 107). Sarunvalodā apzīmētājs aiz apzīmējamā vārda mēdz būt novietots gan nejaušības dēļ (atceras par to vēlāk), gan arī tādēļ, lai uzsvērtu apzīmējamo objektu, piem.,

(21) B: *sanāks bumba* ***mana***

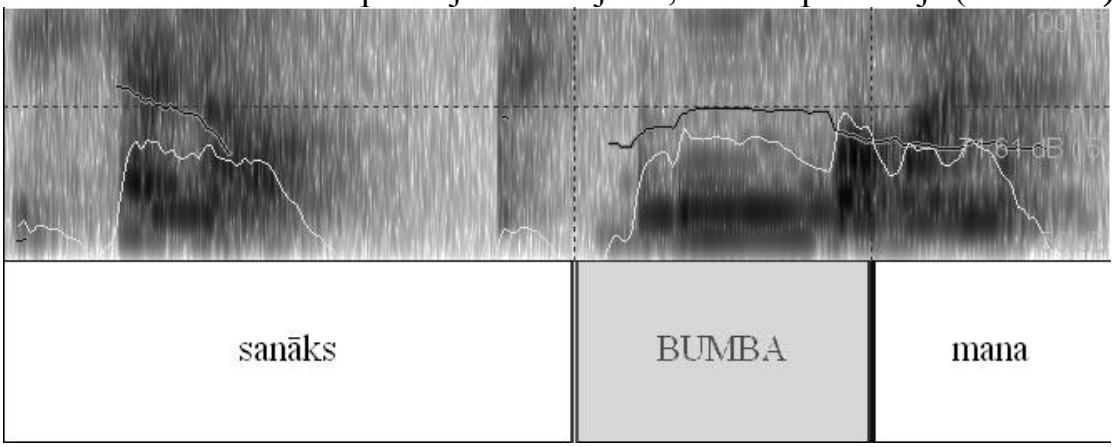
(22) P*: tur kastītes, meitiņ,* ***visas*** *ir*

(23) B*: tas il [ir] āboliņs [ābolītis]* ***lielais***

(24) P: *tur jau lellītes* ***maziņas*** *jāliek , nevis lācis*

(25) P: *rekur ir spilveni* ***divi***

Piemēros tiek uzsvērts apzīmējamais objekts, bet ne apzīmētājs (sk. 3. att.)

3. att. Izteikuma *sanāks bumba mana* dinamiskā spektrogramma

Analizētajos piemēros konstatēts arī distants prepozitīvs apzīmētāja novietojums, t. i., apzīmētājs atrodas pirms apzīmējamā vārda, bet starp apzīmētāju un apzīmējamo vārdu ir vēl citi teikuma locekļi, piem.,

(26) P: *kāds* ***liels*** *mums ir tornis*

(27) P: *Andris tur salika* ***visādus*** *viņam labumus: kāpostus un ābolus*

Piemēri liecina, ka pieaugušie saziņā ar bērniem nevilšus vispirms min apzīmējamo objektu un tikai pēc tam apzīmētāju, un šāda secība ļauj

informācijas struktūrā koncentrēties uz apzīmējamo. savukārt distants prepozitīvs apzīmētāja novietojums vairāk izceļ pazīmi.

Jautājuma teikumi

Tā kā bērna runas ieraksti pamatā ir balstīti uz dialogu, īpaši daudz jautājuma teikumu vecāku un bērnu saziņā ir sastopami pieaugušo sarunas biedru runā. Arī jautājuma teikumos bieži ir vērojamas atkāpes no tipiskās vārdu secības. Rakstā aplūkoti gan vispārējie un speciālie jautājumi, gan teikumi ar jautājuma iezīmētājiem *ja, vai ne.*

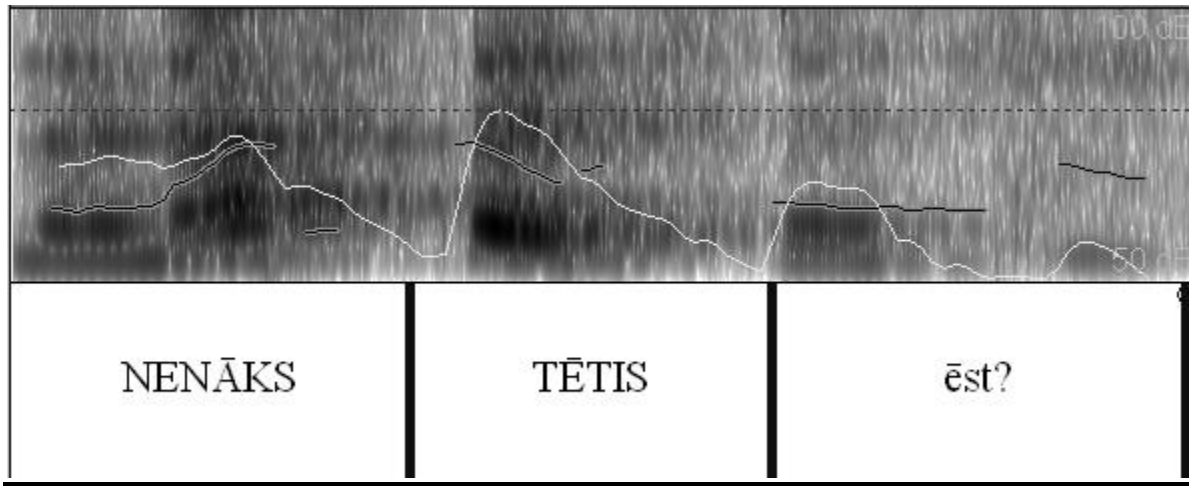
Vispārējie jautājumi

Tā kā jautājuma izteikumi parasti saistīti ar dialogu un atbildēm uz jautājumiem, tos var klasificēt arī pēc gaidāmās atbildes – uz vispārējiem jautājuma izteikumiem tiek gaidīta apstiprinoša vai noliedzoša atbilde. Latviešu valodā tie formāli var būt veidoti ar jautājamo partikulu *vai* izteikuma sākumā (LVG 2013, 778), piem.:

(28) P: ***vai*** *tad tu negribi* ***ārā*** *iet?*

Tomēr, analizējot *Morfoloģiski marķēta longitudināla bērnu runas korpusa* datus, ir skaidrs, ka spontānā runā vispārējos jautājumus parasti neievada partikula *vai,* t. i., jautājuma izteikumi nav leksiski marķēti un jautājums tiek izteikts, izmantojot noteiktu intonāciju. Intonācija un komunikatīvais nolūks (iegūt atbildi) ir vienīgais jautājuma modalitātes rādītājs. Vispārējos jautājuma teikumos bieži vērojamas atkāpes no latviešu valodai raksturīgās vārdu pamatsecības, piem., teikums sākts ar papildinātāju (32.–31. piemērs) vai izteicēju (32.–35. piemērs):

(29) P: ***tēju*** *tu gribi dzert?*
(30) P: *vēl* ***kādu lielu*** *varbūt var atrast?*
(31) P: ***melno maizīti*** *tu gribi?*
(32) P: ***nenāks*** *tētis ēst?*
(33) P: *viņš bija lielāks par tevi vai mazāks?* ***lielāks*** *bija?*
(34) P: ***papīrs*** *tas ir?*
(35) P: ***ir*** *tur kēksiņi* [kēksiņi]*?*

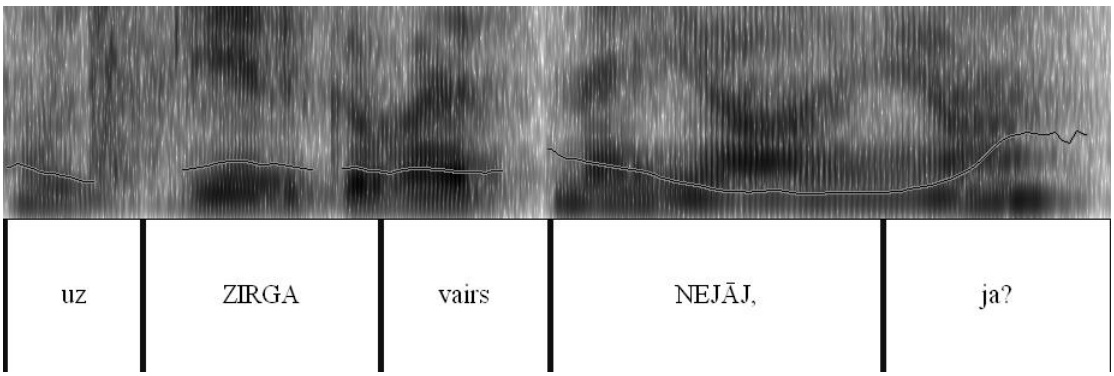
4. att. Izteikuma *nenāks tētis ēst?* dinamiskā spektrogramma

<u>Jautājumi ar jautājuma iezīmētājiem teikuma beigās</u>

Bērnu un vecāku saziņā bieži tiek izmantoti izteikumi, kas beidzas ar t. s. jautājuma iezīmētājiem – vārdiem vai fiksētām vārdu kombinācijām ar noteiktu pragmatisku funkciju (*vai ne, ja, labi*). Jautājuma iezīmētāji īpaši raksturīgi sarunām ar bērnu. Tie tiek izmantoti, lai iesaistītu bērnu sarunā, precizētu dzirdēto. Biežāk izmantotie jautājuma iezīmētāji analizētajos datos ir *vai ne* un *ja*, piem.,

(36) P: *tātad šo mēs šim lācim velkam,* ***ja****?*
(37) P: *jā , tu viņu tā nodancināji (.) ka viņš slapjš ir,* ***ja****?*
(38) P: *burkāns tas ir,* ***ja****?*
(39) P: *uz zirga vairs nejāj,* ***ja****?*
(40) P: *viņi ir neuzmanīgi,* ***vai ne****?*
(41) P: *Rudītei gari mati ir, (.)* ***vai ne****?*
(42) P: *nu šitās jau tev patiktu pavazāt apkārt,* ***vai*** *ne?*
(43) P: *Britai arī ir ūsas, (.)* ***vai ne****?*

Visiem aplūkotajiem izteikumiem jautājuma teikumam raksturīgā kāpjošā intonācija ir vērojama tikai beigu daļā, t. i., jautājuma iezīmētāji tiek izrunāti ir kāpjošu intonāciju. Izteikuma 1. daļā intonācija ir atbilstoša konkrētajam teikuma komunikatīvajam tipam: stāstījuma teikumam tā ir vienmērīga vai krītoša (sk. 5. att.), savukārt izsaukuma teikumam – krītoša.

5. att. Izteikuma *uz zirga vairs nejāj, ja?* dinamiskā spektrogramma

<u>Speciālie jautājumi</u>

Speciālajos jautājuma izteikumos, ko ievada jautājamie vietniekvārdi (*kas, kurš, kāds*) vai adverbi (piem., *cik, kur, kāpēc*) un uz kuriem tiek gaidīta plašāka atbilde, izteicējs spontānā runā bieži ir novietots jautājuma beigās, piem.,

(44) P: *kādā krāsā tas cālītis* ***ir****?*
(45) P: *tantei galva pazuda, kur viņa* ***pielipusi ir****?*
(46) P: *ko pankūkām* ***vajag*** *parasti (.)* ***iebērt****?*
(47) P: *kas tajā puzlītē pēdējā, ko tu saliki,* ***bija****?*
(48) P: *jā, gailenīte, mhm, kādas vēl sēnītes tur* ***ir****?*
(49) P: *kādas Aijai bikses tagad* ***ir uzvilktas****?*

Sastopami arī speciālie jautājuma teikumi, kur jautājuma ievadītājvārds neatrodas teikuma sākumā, piem., jautājamais adverbs novietots teikuma beigās (50) vai jautājamais vietniekvārds starp izteikuma vārdiem (51):

(50) P: *zivis dzīvo **kur**?*
(51) P: *un šis **kas** ir?*

Redzams, ka sarunvalodā teikuma intonācija ir vienīgais šī komunikatīvā tipa rādītājs (sk. arī LVG 2013, 775), kam bieži pievienojas arī mainīta, jautājuma teikumam netipiska vārdu secība.

Secinājumi

Bērnu runas korpusā balstīta vārdu secības un teikuma intonācijas izpēte daļēji atspoguļo šīs parādības ikdienas sarunvalodā, tomēr bērnu un vecāku dialogā nav tik daudz reducētu vārdu kā pieaugušu savstarpējās sarunās, tādēļ ir vieglāk novērot vārdu secības un uzsvara īpatnības.

Kā liecina aplūkotie piemēri, vecāku un bērnu saziņā lietotajos izteikumos bieži sastopama mainīta vārdu secība – papildinātājs pirms izteicēja, izteicējs teikuma sākumā, saitiņa teikuma beigās u. tml.

Īpaši bieži dialogos mainīts apzīmētāja novietojums. Apzīmētājs aiz apzīmējamā vārda mēdz būt novietots gan nejaušības dēļ, gan arī tādēļ, lai uzsvērtu apzīmējamo objektu.

Daudzos gadījumos mainītu vārdu secību papildina uzsvars – tiek uzsvērts vārds, kurš novietots tam netipiskā vietā.

Mainīta vārdu secība ir ļoti tipiska jautājuma teikumiem. Jautājuma teikumos uz jautājuma modalitāti visbiežāk norāda nevis jautājamais vārds vai jautājamā partikula, bet tieši intonācija.

Avots

Morfoloģiski marķēts longitudināls bērnu runas korpuss (www.lamba.korpuss)

Saīsinājumi un apzīmējumi

B – bērns
O – papildinātājs
P – pieaugušais (bērna sarunu biedrs)
S – teikuma priekšmets
V – izteicējs
(.) – pauze, kas ir īsāka par 0,3 sekundēm

Izmantotā literatūra

Auziņa et al. 2016 – Auziņa, Ilze; Levāne-Petrova; Kristīne, Rābante-Buša, Guna; Darģis, Roberts; Fábregas, Antonio. Designing an annotated longitudinal Latvian children's speech corpus. *Human Language Technologies – The Baltic Perspective,* Volume 289, IOS Press, 2016, pp 46-50. Online: http://ebooks.iospress.nl/publication/45513

Saulīte u. c. – Saulīte, Baiba; Auziņa, Ilze; Levāne-Petrova, Kristīne. Teikuma priekšmeta, izteicēja un papildinātāja novietojums teikumā un teikuma intonācija latviešu valodā (=Word order and intonation in asentence in Latvian). *Valoda: nozīme un forma 7. Gramatika un saziņa.* LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās

valodniecības rakstu krājums; red. A. Kalnača un I. Lokmane. Rīga : LU Akadēmiskais apgāds, 2016, 209.–219. lpp.
Valkovska 2016 – **Valkovska, Baiba**. Vārdu secības komunikatīvais aspekts mūsdienu latviešu valodā. Promocijas darbs. Rīga : LU, 2016.
Matthews 2007 – Matthews, Peter H. 2007. Concise Dictionary of Linguistics. Oxford:University Press.
LVG 2013 – *Latviešu valodas gramatika.* Rīga : LU Latviešu valodas institūts 2013.

Raksts pieņemts publicēšanai anonīmi recenzētā rakstu krājumā "Vārds un tā pētīšanas aspekti, 21". Liepāja: LiePU, 2017.